

УДК 94:930.1:329(477+470+571)

В. М. Буренков

"Дніпропетровський партійний клан" в українській та російській історіографії

*У статті розглянуто науковий доробок українських та російських учених, предметом якого стала проблема існування та функціонування в партійно-державній системі СРСР неформальних політичних об'єднань – "партійних груп", земляцтв і, зокрема, так званого дніпропетровського клану. Проаналізовано найбільш ґрунтовні праці з цієї проблематики. Встановлено основні тенденції історіографічного осмислення проблеми. Зроблено висновок про слабкість фактологічного і доказового наповнення в обґрунтуваннях щодо існування і функціонування неформальних груп і, зокрема, дніпропетровського партійного клану. Констатовано недостатню розробленість теоретичного і понятійного апарату з даного питання. **Ключові слова:** неформальні політичні об'єднання, "партійна група", партійний клан, політична еліта, дніпропетровське земляцтво, дніпропетровський клан, номенклатура.*

Рассмотрены научные исследования украинских и российских ученых, предметом которых является проблема существования и функционирования в партийно-государственной системе СССР неформальных политических объединений – "партийных групп", землячеств и, в частности, так называемого "днепропетровского клана". Проанализированы наиболее фундаментальные труды по этой проблематике. Установлены основные тенденции историкографического осмысления проблемы. Сделан вывод о слабости фактологического и доказательного наполнения в обоснованиях наличия и функционирования неформальных групп и, в частности, днепропетровского партийного клана. Констатировано недостаточную разработанность теоретического и терминологического аппарата по данному вопросу.

***Ключевые слова:** неформальные политические объединения, "партийная группа", партийный клан, политическая элита, днепропетровское землячество, днепропетровский клан, номенклатура.*

The author addresses in depth the works of Ukrainian and Russian scholars that chose as their subject the functioning of informal political units in the party-and-state system of the USSR, that is, party groups, clannish communities, and the so-called Dnipropetrivsk clan in particular. The most thorough studies are given a detailed analysis. Identified are

the principal tendencies of historiographic rendering of the subject. The reporter admits factual and demonstrative weakness of the reasoning and indicates insufficiency of theoretical interpretation and underdevelopment of the terminology on the issue.

Key words: informal political units, party group, party clan, political elite, Dnipropetrovsk community, Dnipropetrovsk clan, nomenclature.

В Україні розпочато процес декомунізації. У зв'язку з цим виникає потреба не тільки формального перейменування адміністративних одиниць та зміни топонімічних назв, що містять символіку комуністичного режиму, а й вивчення сутності політичних процесів, що генетично пов'язанні із сьогоденням України. Паралельно з процесами декомунізації в Україні розпочато політичну люстрацію, яку не можна провести без відсторонення від влади представників олігархії, які свої початки беруть від радянських політичних кланів – харківського, донецького і дніпропетровського. Для очищення політико-економічного простору від подібних структур, на нашу думку, треба зрозуміти логіку формування та функціонування цих неформальних об'єднань, які були сформовані і доволі успішно функціонували в Радянському Союзі. Але щоб зрозуміти цю логіку, потрібно звернутись до серйозного наукового аналізу явища, саме до дослідження неформальних політичних об'єднань, котрі діяли у партійно-державній системі СРСР. Цими неформальними об'єднаннями були так звані "партійні групи", номенклатурні земляцтва, регіональні клани. Для розуміння сучасного стану досліджень із зазначеної проблеми в даній статті намагаємось провести історіографічний аналіз робіт, в яких відображені різні грані дослідження дніпропетровського партійного клану.

Проаналізовано роботи таких дослідників, як: М. Восленський, М. Афанасьєв, М. Мітрохін, В. Васильєв, Ю. Кузьменко, В. Крупина, О. Штейнле, А. Портнова та Т. Портнової [1–3; 5–8; 10; 11].

Перший, хто у своїй роботі "Номенклатура: панівний клас Радянського Союзу" звернув увагу і доволі схематично окреслив питання наявності "партійних груп" у, здавалось би, монолітній партійно-державній системі СРСР, був Михайло Восленський [3, с. 369–370]. Доволі розлогий, але не досить конкретний, на нашу думку, аналіз клієнтальних відносин виклав у своїй роботі Михайло Афанасьєв [1].

Проблематиці "особистих зв'язків" присвячені дві статті Миколи Мітрохіна [7; 8]. У статті "Особисті зв'язки" в апараті ЦК КПРС" аналізується логіка побудови і функціонування "особистих зв'язків"

співробітників апарату ЦК та членів ЦК КПРС [8]. Автор поставив перед собою два ключові питання, на які він намагався знайти відповіді: перше, чи можна вважати "особисті зв'язки", які існували в апараті ЦК, такими, що мають ознаки корупції?; і друге, не менш важливе, питання, яким задавався Микола Мітрохін і на яке доволі детально відповів, це питання, а яким чином виникали "особисті зв'язки" між членами ЦК і співробітниками апарату ЦК? Шукаючи відповіді на вищезазначені питання, автор приходить до висновку, що в апараті ЦК КПРС "звичайний хабар був замінений участю у довготривалих великих соціальних союзах, які забезпечували майже пожиттєву конвертацію "особистих зв'язків" на тривалу соціальну ренту", а "особисті зв'язки", якими були пов'язані представники апарату, могли бути сформовані через наступні об'єднання: політичні групи, суспільні рухи, регіональні професійні лобістські групи, а також через систему особистих відносин людей, які були вихідцями з так званої "малої батьківщини" [8]. Також Микола Мітрохін вважає, що співробітники апарату ЦК розглядали систему "особистих зв'язків" як "компенсацію за свою роботу, як цілком справедливую оцінку їх ділових якостей та особистої відданості" [8]. Як приклад формування та практичного застосування системи "особистих зв'язків" Микола Мітрохін детально реконструював та пояснив на прикладі неформальних зв'язків інструктора відділу культури ЦК у 1968–1978 рр. Геннадія Гусева. Для нас цікавим виявився факт належності Гусева до одного з багатьох регіональних земляцтв СРСР. Цим земляцтвом було краснодарське земляцтво. За визначенням автора, це було співтовариство московських чиновників-вихідців із Краснодарського краю [8]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що Микола Мітрохін вважає за можливе об'єднувати в єдину неформальну політичну групу представників того чи іншого регіону на підставі ключового критерію: представник партійної номенклатури повинен бути "вихідцем" із даного регіону; друге – цей умовний представник регіональної партійної еліти повинен зробити кар'єру в цьому ж регіоні.

Друга стаття Миколи Мітрохіна, яку ми аналізували для даного дослідження, присвячена питанням боротьби з націоналізмом в політичній історії СРСР [7]. Ця робота зацікавила нас тим, що автор, аналізуючи боротьбу з так званим націоналізмом, використовує поняття "суперклан". Воно формулюється автором в процесі реконструкції боротьби Леоніда Брежнєва та його соратників за зміщення з ключових партійно-державних посад представників

"старої гвардії", тобто тих, на кого спирався Микита Хрущов під час керівництва СРСР [7, с. 194].

Чому саме цей термін-поняття – "суперклан" – використав автор, ми не можемо дізнатись із даної статті, оскільки якихось визначень, пояснень чи аргументів щодо доречності використання цього поняття Миколою Мітрохіним не наведено. Подібне словосполучення в цій же статті застосовано і до групи Щелепіна. Автором констатується факт знищення клану "щелепінців" "суперкланом" Брежнєва у 1967-му році [7, с. 195].

Таким чином, для нас залишається "загадкою", що таке "суперклан" і чим він відрізняється від поняття "клан" у даному конкретному випадку. Залишаються відкритими ще ряд не менш важливих запитань, на які ми відповіді не отримуємо із цієї статті.

Одним із перших, хто почав досліджувати регіональні клани, які діяли в політичній системі СРСР та УРСР, був український дослідник Валерій Васильєв. У своїй статті "Перші секретарі обкомів компартії України в Радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. XX ст.)" автор намагається показати існування особливих, більш глибоких і стійких, ніж службові, зв'язків серед обласних або регіональних партійних керівників. Зроблено деякі узагальнення щодо процесів формування та діяльності управлінських мереж, ролі у них перших секретарів обкомів [2, с. 319]. Валерієм Васильєвим виділено три управлінські мережі: харківська, яку почав створювати і очолив Микола Підгорний; дніпропетровська, яку особисто опікував Леонід Брежнєв; донецька, якою опікувався багаторічний голова Ради Міністрів УРСР Ляшко [2, с. 327–328]. Серед трьох перелічених вище управлінських мереж, на думку Валерія Васильєва, кланами були лише "дніпропетровський клан" і "донецький обласний клан", а харківська управлінська мережа кланом, мабуть, не була; поняття "клан" до цієї групи в статті не застосовується.

Важливо відзначити думку Валерія Васильєва, що одним із ключових факторів, який впливав на формування найбільш потужних клієнтел, був фактор промислового розвитку регіону. Тобто чим потужніший був промислово-економічний потенціал регіону, тим більшою була імовірність утворення впливової управлінської мережі або клану [2, с. 329].

Юлія Кузьменко у своїй статті "Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст." розглянула проблеми місця та ролі неформальних практик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебування,

їх впливу на темпи впровадження і результативність реформ, що розпочалися в Радянському Союзі за ініціативи Михайла Горбачова [6, с. 182]. Окрім вищезазначеного, на думку автора, "найяскравішим прикладом формування кланів у партійно-державній номенклатурі УРСР, звісно, є дніпропетровський клан" [6, с. 187]. Юлія Кузьменко у своєму дослідженні пішла далі простої фіксації факту існування такого неформального угруповання, як дніпропетровський клан. Вона вважає за доцільне умовне розділення представників, які входили до цього клану, на три когорти: "москвичі", "кияни" та "дніпропетровці" [6, с. 187]. До "москвичів" віднесені Л. Брежнєв, М. Тихонов, І. Архипов, А. Кириченко, В. Чебриков, М. Шолоков, І. Новіков, Г. Цинєв; до когорти "киян" віднесені В. Щербицький, О. Ватченко, В. Шевченко, А. Гіренко, О. Канто, Є. Качановський; до когорти "дніпропетровців" віднесені В. Борисовський, С. Стежко, М. Задоя [6, с. 187].

Ще одна цікава робота, яка була написана в співавторстві Віктором Крупиною та Юлією Кузьменко, має назву "Номенклатурні земляцтва в Радянській Україні в 50–80-х рр. XX ст." [5]. Автори розглядають харківське, донецьке, дніпропетровське номенклатурні земляцтва як сформовані в індустріально розвинених областях, господарські керівні кадри яких входили до номенклатури ЦК КПРС. За визначенням авторів, номенклатурне земляцтво – це "неформальна владна група, консолідована на основі належності її представників до регіону, де проходило їх особистісне і / або професійне становлення, створення та функціонування якої відбувається за законами патрон-клієнтизму, а діяльність спрямована на зміцнення політичних позицій членів земляцтва та лобювання корпоративних інтересів" [5]. Належність до земляцтва могла бути обумовлена, на думку авторів, "професійними, родинними, товариськими або кон'юнктурними зв'язками. Віктор Крупина та Юлія Кузьменко пропонують ввести поняття "область-донор", тобто область, кадри якої мали переваги при заміщенні вакантних посад в столиці [5]. Звертається увага на персональний склад земляцтв.

В статті "Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки)" запорізький дослідник Олексій Штейнле, визначаючи роль вихідців із Харкова в політичних елітах СРСР післясталінських часів, виділяє ряд обставин, що сприяли створенню регіонального клану у колишній столиці радянської України [11, с. 228–232]. Олексій Штейнле пропонує ряд факторів і критеріїв, які можуть свідчити про наявність в певному регіоні політичного клану,

земляцтва або "партійної групи". Це такі критерії: 1) значна концентрація керівників із одного регіону у вищих ешелонах влади; 2) контроль над ключовими посадами в апараті управління; 3) спільна позиція з ключових політичних та економічних питань; 4) тісний зв'язок між членами групи, земляцтва, клану. Все це, на думку автора статті, може вказувати на ймовірне існування харківського земляцтва, схожого на дніпропетровську "партійну групу" [11, с. 228–230].

В статті Андрія Портнова та Тетяни Портнової "Столиця застою? Брежнєвський міф Дніпропетровська" автори доходять висновку, що значення "дніпропетровського клану" в керівництві СРСР часів "застою" перебільшено [10]. Уявлення про те, що начебто багато колег Брежнєва по роботі в Дніпропетровську зайняли високі посади в Москві, на думку авторів, не витримує критики. В статті піддається сумніву логіка земляцтва. На думку Портнових, просування "дніпропетровців" були притаманні не стільки Брежнєву, скільки його висуванцю – Володимирі Щербицькому [10]. Говорити про Дніпропетровськ як про "столицю застою", "кузню кадрів" та про всесильний "дніпропетровський клан" не можна, це лише міф, який був сконструйований на рівні невдоволеної московської партійної еліти, яка завжди нарікала на недостатність уваги до неї і на малочисельність її представників серед вищої партійно-державної еліти СРСР [10].

Таким чином, проблеми існування неформальних політичних груп – земляцтв, кланів, "партійних груп" – почали розроблятися значною кількістю українських і російських дослідників. Проте надмірна емоційність дослідників часто зводить сутність їх праць до простої констатації, майже не підтвердженого або виведеного з припущень чи на підставі побічних доказів факту існування "дніпропетровського клану", а не до її наукового аналізу. Наприклад, більшість дослідників схиляються до думки, що дніпропетровський клан дійсно існував і що він був "найяскравішим прикладом формувань кланів" в УРСР, але за цим твердженням немає ґрунтовної наукової аргументації. Одразу ж виникає низка запитань, на які сучасна українська історіографія відповіді ще не знайшла. По-перше, достатньо чітко не вказується, чи були ще в УРСР клани, окрім трьох найвідоміших (донецький, дніпропетровський, харківський)? По-друге, досі в історіографії немає сконсолідованої думки з приводу використання ключових понять. Аналізуючи історіографію, ми зустрілися з різноманітністю визначень щодо неформальних політичних груп: "партійна група", номенклатурне земляцтво, "дніпропетровський клан" та ін. Виникає плутанина за формою визначення. На нашу

думку, слід розібратися з поняттями, що вже є на часі в даній науковій проблемі. По-третє, не визначившись з поняттями, деякі історики вже пропонують внутрішнє розділення, до прикладу, дніпропетровського клану на три когорти: "московську", "київську" та "дніпропетровську". В той же час ми не виявили дослідження, де було б з'ясовано, хто входив до цього клану, і на якій підставі взагалі відбувається такий поділ!?

Окремо хочеться відмітити конкретне зрушення у дослідженні проблем неформальних політичних груп в УРСР та СРСР. Це доволі струнка методика виділення та співвіднесення тих чи інших акторів, що діяли у політичному полі Радянського Союзу, розроблена Олексієм Штейнле. Відповідно до розроблених ним критеріїв-маркерів можна виявляти або хоча б окреслювати межі цих неформальних груп. Досліджуючи харківську "партійну групу" він продемонстрував можливості роботи науковців з цими критеріями. В той же час, на нашу думку, ця методика ще потребує подальшого удосконалення і відпрацювання на подібному історичному матеріалі.

Доволі привабливою для подальшого використання у дослідженнях неформальних партійних груп є теорія, запропонована Віктором Крупиною та Юлією Кузьменко у їх статті про номенклатурні земляцтва. Ми вбачаємо перспективність дослідження неформальних груп, що діяли в СРСР, через умовну прив'язку до регіону – номенклатурні земляцтва, хоча до цього проблема і не зводиться.

Отже, аналіз сучасного стану наукової розробки проблеми засвідчує перспективність подальшого дослідження неформальних політичних груп, що існували у радянській партійно-державній системі.

Література

1. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / Михаил Афанасьев. – М. : МНФ, 2000. – 317 с.

2. Васильев В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) / В. Васильев // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – Вип. 15 : На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / голов. ред. В. А. Смолій : у 2 ч. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009.

Ч. I. – 2009. – С. 318–331.

3. Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / Михаил Восленский. – М. : Советская Россия, 1991. – 624 с.
4. Дніпропетровська сім'я : довідник / уклад.: В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – 288 с.
5. Крупина В. Номенклатурные землячества в Советской Украине в 50–80-х гг. XX в. / Виктор Крупина, Юлия Кузьменко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85/Yfpdf_p_trhfyf/. – Назва з екрана.
6. Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст. / Юлія Кузьменко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 60 : Регіональні та загальноукраїнські історико-культурні процеси у сучасному дослідницькому вимірі. – С. 182–194.
7. Митрохин Н. "Борьба с национализмом" и политическая история СССР 1960–1970-х годов / Николай Митрохин, Вячеслав Михайлов // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 4. – С. 192–207.
8. Митрохин Н. "Личные связи" в аппарате ЦК КПСС [Електронний ресурс] / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 83 (3/2012). – Режим доступу:
<http://www.nlobooks.ru/node/2288>. – Назва з екрана.
9. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Эван Модсли, Стивен Уайт. – М. : РОССПЭН ; Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина". – 2011. – 431 с.
10. Портнов А. Столица застоя? Брежневский миф Днепропетровска [Електронний ресурс] / А. Портнов. – Режим доступу:
<http://www.intelros.ru/readroom/nz/n5-2014/25273-stolica-zastoya-brezhnevskiy-mif-dnepropetrovska.html>. – Назва з екрана.
11. Штейнле О. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / Олексій Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 228–232.